

О. М. Вознюк

ШКІЛЬНА ОСВІТА ТА ВЧИТЕЛЬСТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Вознюк Оксана Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарної та соціально-економічної підготовки Львівської філії Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна.

У статті досліджуються зміни шкільної освіти та вчительства Західної України в 1939-1945 рр. Основну увагу автор звертає на зміни структури освітніх закладів та вчительських кадрів краю в контексті політики польського, радянського та нацистського режимів.

Ключові слова: Західна Україна, Друга світова війна, освіта, вчительство.

В статье исследуются изменения в структуре школьного образования и учительства Западной Украины в 1939-1945 гг. Основное внимание автор обращает на изменения структуры образовательных учреждений и учительских кадров края в контексте политики польского, советского и нацистского режимов.

Ключевые слова: Западная Украина, Вторая мировая война, образование, учительство.

The paper examines the changes in the structure of schooling and of teachers in Western Ukraine of 1939-1945. The main attention author pays to structure's changes of educational institutions and teachers in the region in the context of policies the Polish in Soviet in the Nazi regime.

Key words: Western Ukraine, World War II, education, teaching.

Постановка проблеми. Тема даного дослідження має важливе науково-теоретичне та практичне значення для формування та реалізації ефективної державної освітньої політики сучасної Української держави, зокрема з врахуванням негативного досвіду маніпулювання шкільною освітою у своїх цілях польським, радянським та нацистським режимами в роки Другої світової війни, недопущення дискримінації в здобутті освіти рідною мовою, перешкоджанні професійній самореалізації вчителів на етнічному чи політичному підґрунті.

Аналіз попередніх досліджень. Серед останніх досліджень обраної наукової проблематики варто назвати монографію вітчизняного етнополітолога В. Гулая [1], в якій ретроспективного представлено етнічну структуру початкових, загальних та середніх навчальних закладів та етнічний склад вчительства Східної Галичини та Західної Волині в 1939-1945 рр. Проте у вітчизняній та зарубіжній історіографії відсутні спеціальні історико-порівняльні розвідки пропонованої тематики, а бібліографія представлена рядом цікавих робіт, в яких характеризуються окремі аспекти освітньої політики радянського [2; 3] та нацистського [4; 5; 6; 7] режимів на різних хронологічних відтинках Другої світової війни.

Метою поданої статті є історико-компаративна характеристика шкільної освіти та вчительства Західної України в роки Другої світової війни.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- характеристика стану шкільної освіти та вчительства Західної України на початок Другої світової війни як наслідок реалізації асиміляційної політики Другої Речі Посполитої на українських етнічних територіях
- розкриття докорінних змін в структурі освітніх закладів, специфіці комплектування вчительських кадрів, ідейно-політичному навантаженні навчального процесу після включення краю до складу Радянської України;
- визначення пріоритетів освітньої політики нацистського окупаційного режиму в 1941-1944 р. та механізмів їх реалізації;
- аналіз стану шкільної освіти та вчительства Західної України після звільнення від гітлерівської окупації та напружених відновлення "радянзації" освітньої сфери краю на завершальному етапі Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. На початок Другої світової війни, коли Західна Україна перебувала у складі Другої Речі Посполитої там працювало 5155 державних шкіл, зокрема, на школи з українською мовою навчання припадало 2,7 %, польські – 53 %, польськомовні т. зв. утравістичні – 42,6 %, німецькі – 1,5 % [8, с. 305]. При цьому серед 819,2 тис. учнів українці становили 62,3 %, поляки – 30,5 %, євреї – 8,5 %, німці – 0,5 %. Характерно, що з-поміж 14,2 тис. шкільних вчителів, 71,3 % становили поляки, тільки 17,4 % – українці та усього по 0,7 % – німці й 0,1 % – євреї.

У 1939 р. із 138 державних загальноосвітніх середніх навчальних закладів Західної України працювало лише 5 державних українських та 2 утравістичні гімназії, де навчалось менше ніж 2,8 тис. учнів [3, с. 282]. Загалом на кінець існування Другої Речі Посполитої у Західній Україні працювало 138 гімназій і ліцеїв, з них польських – 106, українських – 20, єврейських – 10, німецьких – 2. З-поміж майже 41,2 тис. гімназійної молоді поляки становили 52,3 %, українці – 18,1 %, євреї – 20,9 % [10, с. 306].

4 березня 1940р. РНК УРСР прийняв постанову, якою фактично завершувалося формування нової початкової та середньої освіти в західних областях республіки. "Народні школи" I ступеня були реорганізовані в початкові (чотирирічні), II і III ступенів – у неповні середні школи (семирічні); гімназії та загальноосвітні ліцеї при них – в середні школи (десятирічні); загальноосвітні ліцеї, які існували окремо від гімназій, були включені до складу середніх шкіл, педагогічні ліцеї і ліцеї вихователок (для дошкільних закладів) реорганізовувалися у педагогічні училища з трирічним терміном навчання, семінарії вихователок – у педагогічні училища зі шкільним та дошкільним відділами. Навчання запроваджувалося рідною мовою; в школах з неукраїнською мовою навчання було обов'язкове вивчення української і російської мов, а в школах з українською мовою – російської. Щодо структури шкільної мережі залежно від мови навчання, то, наприклад, у новоствореній Львівській області в грудні 1939 р. кількість українських шкіл зросла в 9,2 рази (748 шкіл), єврейських у 8 разів (16 шкіл), змішаних – у 5 разів (50 шкіл), а також відкрилось 10 шкіл з російською мовою навчання, яких не було в часи Другої Речі Посполитої. Поряд із цим кількість польських шкіл скоротилася у 2,6 рази (266 шкіл) та німецьких – 1,5 рази (15 шкіл) [11, с. 209].

Станом на 30 вересня 1939 р. у Західній Україні Наркомат освіти УРСР взяв на облік 14,2 тис. вчителів народних шкіл та майже 2,3 тис. вчителів гімназій. За етнічним походженням 70,1 % з них були поляками та тільки 18 % – українцями. [12, с. 34]. Поряд із помітними позитивними зрушеннями в українській загальноосвітній системі, яка б адекватніше відображала етнічний склад населення, спостерігався невисушений контроль та нагляд за школами з боку відповідних партійно-державних структур та органів держбезпеки з недопущення націоналістичних (українських та польських) впливів на їхню роботу. Так, Волинський облвиконком в постанові від 6 листопада 1940 р. окремо вказував місцевим радянським органам на необхідність "... прищеплення дітям комуністичного світогляду і культурних навичок радянського громадянина ..." [13, с. 210].

Окупації західноукраїнських земель на початковому етапі німецько- радянської війни зумовила докорінні зміни в організаційній шкільної освіти краю. Генерал-губернатор польських окупованих земель, до якого входила територія колишніх

Дрогобицької, Львівської, Станіславської й Тернопільської областей Радянської України, Г. Франк намагався надати окупаційній освітній політиці зовнішніх форм “освітеного колоніалізму”, коли рівень освіти мешканців краю, з одного боку, не мав перевищувати або навіть наближатися до рівня освіти в Німеччині, з іншого, – не повинен був знижуватися до такої межі, яка б загрожувала паралізувати нормальне господарське життя окупованих територій, що мало функціонувати в інтересах воєнної економіки Третього Райху[14, с. 26].

В організації народних шкіл німецька влада чітко дотримувалась принципу, що українських дітей має вчити український вчитель в українській школі, і аналогічно щодо поляків чи німців. Тому основний акцент у навчально-виховному процесі робився на перевиховання. При цьому шкільна влада наголошувала, що, крім поляків, у деяких школах працювали також учителі-росіяни, однак вони могли займати посади вчителів фахових предметів, але доручити їм виховання українських дітей заборонялося[15, с. 27].

У кожному населеному пункті, де налічувалося 40 українських дітей, могла відкритись українська школа. На 1 листопада 1941 р. в Галичині працювало 3113 українських початкових шкіл (509,5 тис. учнів) та 720 польських шкіл (104,7 тис. дітей)[16, с. 210].

Українські народні школи не мали у 1941/1942 н.р. затверджених німецькою владою початкових програм. Їх мали виготовити німецькі фахівці впродовж шкільних канікул[17, с. 214]. Того ж року для забезпечення навчального процесу в українських школах Галичини потрібно було близько 7 тис. вчителів, а стало до роботи приблизно 5 тис., з яких значна кількість не мала відповідної кваліфікації, виступаючи як “допоміжні” вчителі[18, с. 27].

Проте вже у 1942/1943 н.р. для відкриття нової народної школи потрібна була наявність не менше 70 українських дітей. Але пізніше цю цифру було трохи зменшено. Загалом на початку 1943 р. в Галичині працювали 3032 початкові українські школи, де навчалося 485 тис. учнів[19, с. 210].

Історик О. Луцький пише, що хоча українських шкіл та учнів в Галичині було набагато більше, ніж польських, проте за організаційною структурою, забезпеченістю педагогічними кадрами та за їх кваліфікацією школи з українською мовою навчання стояли загалом нижче[20, 211].

У Райхскомісаріаті “Україна”, куди були включені колишні радянські Волинська та Рівненська області, шкільне навчання дозволялося окупаційною владою з 1 лютого 1942 р. у початкових чотирикласних народних школах для дітей віком до 11 років. Вводилось багато обмежень для відкриття шкіл. Запроваджувалося обмеження кількості вчителів – один учитель на 50 учнів. Усі запропоновані органи шкільного контролю і вчителі старших класів середньої школи звільнялися. Для тимчасового заміщення цих посад віддавали перевагу тим особам, які потерпіли від радянського режиму. Заборонялося використовувати запроваджені за радянської влади навчальні плани, підручники, учнівські та викладацькі бібліотеки. Навчання обмежувалося читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею. Мова навчання була здебільшого українська[21].

Намагаючись перетворити мешканців Галичини на дешеву робочу силу, нацистська влада докладала чималих зусиль для розбудови системи професійної освіти, яка мала забезпечити її відповідними кваліфікованими робітниками. У 1941/1942 н. р. у дистрикті “Галичина” працювали 142 українські фахові школи (13,5 тис. учнів)[22, с.93].

На тлі особливої уваги нацистської влади до розбудови системи професійної освіти розвиток загальноосвітніх закладів (гімназій) різними способами стримувався. Тільки для українців влада дозволила відкрити у Генеральній Губернії 12 державних гімназій. Хоча навчання там було платним, проте прийняти усіх охочих вони не могли. Загалом в українських державних, цілком підконтрольних нацистській адміністрації, гімназіях на території Галичини навчалося менше 5,2 тис. учнів[23, с. 216-217]. Серед гімназійної молоді переважали діти селян і робітників – близько 70 % у провінційних гімназіях. Натомість у львівських гімназіях частка дітей інтелігенції була вищою, але відсоток селянських дітей теж був значним[24, с. 217].

Після припинення бойових дій поновилось утвердження радянської системи шкільної освіти. Всі діти шкільного віку отримали можливість відвідувати школу. Однак це була вже не та освітня система, що існувала до відновлення радянського режиму. Народні школи, гімназії та ліцеї були реорганізовані та стали частиною уніфікованої освітньої системи Радянського Союзу. В 1944-1945 н.р. школи першого ступеня були реорганізовані в початкові чотирикласні. Кількість вчителів у таких школах відповідала кількості класів, тобто один учитель працював з учнями свого класу протягом усіх років навчання у початковій школі. Народні школи другого і третього ступенів реорганізовувалися у неповні середні школи з семирічним терміном навчання. Педагогічний колектив такої школи забезпечував навчання учнів як 1-4 класів, так і 5-7. У старших класах навчання проводилося за предметною системою. Загальноосвітні гімназії та ліцеї перетворювалися у середні школи з десятирічним періодом навчання. Вони включали початкову школу (1-4 класи) та предметне навчання у 5-10 класах[25, с. 134]. Починаючи з 1944-1945 н.р. розпочалося запровадження обов’язкових випускних екзаменів для учнів, які закінчували початкову й семирічну школу, та екзаменів на атестат зрілості для випускників середніх шкіл.

Структурна реорганізація загальноосвітньої школи відбувалася паралельно з відновленням зруйнованих та будівництвом нових навчальних закладів. Проте через помітні втрати за роки війни цей процес відбувався повільно. Наприклад, якщо до німецької окупації на Рівненщині працювало 856 шкіл, де навчалося 147,8 тис. дітей, то після відновлення радянської влади продовжувало працювати 495 шкіл та 63,2 тис. учнів. При цьому особливо відчутними були втрати сільської освіти: мережа шкіл скоротилася на 42 %, а кількість учнів – на майже 57 %. Відчувалась гостра потреба в педагогічних кадрах. Так, у Волинській області після вигнання німців працювали лише 635 шкіл (76,5 тис. учнів та 1 250 вчителів)[26, с. 142-143].

Відсутність достатньої кількості вчителів та шкіл стали основними причинами того, що частина дітей шкільного віку не мали можливості вчитися. Наприклад, на весну 1945 р. через відсутність вчителів не працювало 19 шкіл Дрогобицької області та 40 шкіл Станіславської. Низьким залишався загальний рівень знань учнів, особливо в сільській місцевості. Так, за підсумками роботи шкіл Дрогобицької області в 1944-1945 н. р. на другий рік навчання було залишено понад 18,8 тис. дітей [27, с. 143].

У ці роки значна частина вчителів не мали відповідної освіти. Зокрема, наприкінці 1944 р. з поміж 3 354 вчителів Станіславської області вищу освіту мали всього 7 %, незакінчену вищу – 13 %. Для того, щоб підвищити їхній рівень та підготувати достатню кількість нових педагогів, передовсім з числа місцевого населення, відновив свою роботу педагогічний інститут у Станіславі, відкрито педучилища в Коломиї, Калуші, Рогатині, організовано короткотермінові курси підготовки вчителів 1-4 класів та перепідготовки вчителів 5-10 класів [28, с. 20-21]. При цьому значну кількість

педагогів направляли зі східних областей УРСР. Тільки в 1944 р. в школи регіону прибуло понад 11 тис. вчителів [29, с. 135].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, на основі проведеного історико-порівняльного дослідження можна зробити висновок про докорінні зміни структури шкільних навчальних закладів, етнічного складу та професійного рівня вчителів Західної України в досліджуваний період. Шкільна освіта та вчительські кадри були предметом особливої уваги сталінського та нацистського тоталітарних режимів. Незважаючи на істотні втрати у роки війни шкільна освіта й вчителство Західної України дозволяли підняти загальноосвітній рівень населення краю після звільнення від нацистської окупації, нехай за рахунок втрати етнокультурної специфіки, під жорстким партійно-ідеологічним диктатом та контролем репресивно-каральних структур СРСР. Перспективним може стати порівняльне дослідження стану шкільної освіти Західної України та інших частин нашої держави в роки Другої світової війни, в умовах радянського режиму, нацистської, румунської та угорської окупації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В. В. Гулай. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 460 с.
2. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939–1941 рр.) / І. Лучаківська. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 122 с.
3. Понедельник Л. А. Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939–1941 рр.) / Л. А. Понедельник // Друга світова війна і доля народів України: матер. 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 305–312.
4. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в райхскомісаріаті “Україна” (1941–1944) у світлі німецьких документів / пер. з нім. / Б. Єржабкова. – К.: Наукова думка, 2008. – 272 с.
5. Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 рр. / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 3–4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, 1997. – С. 195–225.
6. Нагірняк А. Я. Освітня політика німецької окупаційної військової влади на території Західної України / А. Я. Нагірняк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 693: Держава та армія. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка, 2011. – С. 212–216.
7. Стефанюк Г. В. Українське шкільництво Станіславщини в період нацистського “нового порядку” (1941–1944 рр.) / Г. В. Стефанюк // Вісник Прикарпатського університету “Історія”. – Вип. XV. – Івано-Франківськ: Видавництво “Глай” ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – С. 25–32.
8. Понедельник Л. А. Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939–1941 рр.) / Л. А. Понедельник // Друга світова війна і доля народів України: матер. 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 305.
9. Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – 432 с.
10. Понедельник Л. А. Політика радянського режиму на західноукраїнських землях у культурній сфері (вересень 1939–1941 рр.) / Л. А. Понедельник // Друга світова війна і доля народів України: матер. 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – С. 306.
11. Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В. В. Гулай. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 209.
12. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939–1941 рр.) / І. Лучаківська. – Дрогобич: Відродження, 1999. – С. 34.
13. Гулай В. В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія / В. В. Гулай. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. – С. 210.
14. Стефанюк Г. В. Українське шкільництво Станіславщини в період нацистського “нового порядку” (1941–1944 рр.) / Г. В. Стефанюк // Вісник Прикарпатського університету “Історія”. – Вип. XV. – Івано-Франківськ: Видавництво “Глай” ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – С. 26.
15. Там само. – С. 27.
16. Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 рр. / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 3–4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, 1997. – С. 210.
17. Нагірняк А. Я. Освітня політика німецької окупаційної військової влади на території Західної України / А. Я. Нагірняк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 693: Держава та армія. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка, 2011. – С. 214.
18. Стефанюк Г. В. Українське шкільництво Станіславщини в період нацистського “нового порядку” (1941–1944 рр.) / Г. В. Стефанюк // Вісник Прикарпатського університету “Історія”. – Вип. XV. – Івано-Франківськ: Видавництво “Глай” ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2009. – С. 27.
19. Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 рр. / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 3–4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, 1997. – С. 210.
20. Там само. – С. 211.
21. Ленартович О. Ю. Політика окупаційної влади на Волині в роки Другої світової війни та засоби її реалізації [Електронний ресурс] / О. Ю. Ленартович. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/nvnu/istor/2009_22/.../Lenartovych.pdf [Дата звернення: 23.06.2012].
22. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х–50-х років ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз / І. Андрухів, П. Кам'яньський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – 364 с.
23. Луцький О. Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 рр. / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – Вип. 3–4. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, 1997. – С. 216–217.
24. Там само. – С. 217.
25. Герегова С. В. До питання про запровадження радянської системи освіти в західних областях України в другій половині 40-х – першій половині 50-х років / С. В. Герегова // Питання історії України. Збірник наукових статей. – Т. 2. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – С. 133–145.
26. Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук спец.: 07.00.01 / В. В. Гулай. – Львів, 2002. – С. 142–143.
27. Там само. – С. 142–143.